

Włodzimierza Spasowicza działalność *pro publico bono*

Życie, twórczość naukowa i aktywność adwokacka Włodzimierza Spasowicza dość dobrze znane są współczesnej doktrynie historycznej i historycznoprawnej¹. Natomiast znacznie mniej uwagi poświęcono dotychczas szeroko zakrojonej działalności *non profit* tego wybitnego adwokata i uczonego. Przybliżenie zatem jego bardzo różnorodnej działalności *non profit* skierowanej na zaspokajanie potrzeb *pro publico bono*², stanowi cel niniejszego opracowania.

Włodzimierz Spasowicz urodził się na Kresach Wschodnich³ – w Rzeczycy nad Dnieprem⁴ – 16 stycznia 1829 r. Pochodził z rodziny wyznaniowo mieszanej: ojciec – Daniel Spasowicz, lekarz – był wyznania prawosławnego⁵; matka – Teofila z domu Kreutz – neofitka, wyznawała religię katolicką. Zgodnie z traktatem polsko-rosyjskim z 1768 r.⁶ synowie z małżeństw mieszanych przyjmowali wyznanie ojca, córki otrzymywały wyznanie matki⁷. Włodzimierz Spasowicz wyznawał więc prawosławie.

Poglądy Włodzimierza Spasowicza na odzyskanie przez Polskę niepodległości określić można jako typowo pozytywistyczne. Jako reprezentant nurtu ugody z Rosją i zwolennik polityki margrabiego Aleksandra Wielopolskiego negatywnie nastawiony był do polskich zbrojnych powstań narodowych⁸. Opowiadał się natomiast za dążeniami

¹ M. Jankowski, *Być liberałem w czasie trudnym. Rzecz o Włodzimierzu Spasowiczu*, Łódź 1996; J. Kulczycka-Saloni, *Włodzimierz Spasowicz. Zarys monograficzny*, Wrocław 1975; K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, [w:] *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000, s. 259–274.

² Przez działalność *pro publico bono* rozumiem aktywność dobroczynną i społeczno-kulturalną skierowaną na realizację dobra publicznego, której celem nie jest osiągnięcie osobistej korzyści materialnej.

³ Ziemie należące do I Rzeczypospolitej, po jej upadku wchodzące w skład zaboru rosyjskiego.

⁴ Aktualnie miasto w obwodzie homelskim, w południowo-wschodniej części Białorusi.

⁵ Pierwotnie był grekokatolikiem jednak na ostatnim roku studiów medycznych przeszedł na prawosławie, M. Jankowski, *op. cit.*, s. 16.

⁶ Postanowienia tego traktatu zwyczajowo stosowano również po rozbiorach.

⁷ K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 262. O korzeniach rodzinnych Spasowicza i jego okresie młodości zob. bliżej: M. Jankowski, *op. cit.*, s. 13–28.

⁸ Jak pisze o Spasowiczu J. Stefański: „Z lekcji powstańczych klęsk wysnuł przekonanie o całkowitej nieskuteczności niepodległościowych zrywów. Nie dość, że kończyły się porażkami, to jeszcze przynosiły dotkliwie zniszczenia, ruinę społeczną i gospodarczą, utratę resztek autonomii” – *idem, Włodzimierz Spasowicz (1829–1906)*, [w:] T. Gąsowski (red.), *Wybitni Polacy XIX wieku. Leksykon biograficzny*, Kraków 1998, s. 328. Natomiast M. Król pisał o Spasowiczu: „obawiał się, że następny zryw

do osiągnięcia przez Polaków szerokiej autonomii gospodarczej i kulturowej. Droga do tego miała być *stricte* pozytywistycznie rozumiana praca organiczna, zgodnie z którą energię narodu skierować należało na podnoszenie poziomu życia oraz na tworzenie dzieł materialnych i duchowych na miarę wielkiej przeszłości⁹. Jak pisał o nim M. Król: „Godził się bez zastrzeżeń na państwową wspólnotę Polski i Rosji, z naciskiem natomiast podkreślał konieczność zachowania i pielęgnowania narodowej odrębności”¹⁰. W poglądach i działalności politycznej Spasowicz nie był więc romantykiem z poprzedniej epoki, dążącym za pomocą walki zbrojnej do oderwania się Polski od Cesarstwa Rosyjskiego¹¹. Był natomiast realistycznie patrzącym na sprawę polską pozytywistą, który wytrwałą i konsekwentną „pracą u podstaw” (prelekcje, odczyty, działalność dydaktyczna, wydawnicza) krzewił polską kulturę oraz świadomość narodową i w taki właśnie sposób próbował zmieniać rzeczywistość. Najlepiej jego działalność polityczną podsumował M. Jankowski: „Charakterystyczne jest dla działalności politycznej Spasowicza, że przebiegała ona niejako dwutorowo. Z jednej strony skierowana była do społeczeństwa polskiego i zmierzała do przekonania go, iż wszelkie próby obalenia istniejącego ładu nie są realną alternatywą, a prowadzą jedynie do nieszczęść i klęsk. Tylko uznanie imperium Romanowych za własne państwo, pogodzenie się ze statusem mniejszości i skoncentrowanie się na cywilizacyjnym i kulturowym podniesieniu własnego narodu umożliwić mu może zwycięskie zakończenie walki o przetrwanie jako odrębna społeczność, ciesząca się szacunkiem i poważaniem innych. Odpowiednikiem «pedagogicznej» działalności wobec rodaków było takie przedstawianie «sprawy polskiej» Rosjanom, by zrozumieli, że dotychczasowa polityka wobec Polaków była błędna i na dłuższą metę prowadziła do rezultatów niekorzystnych z punktu widzenia państwa”¹².

Początkowo Spasowicz przyszłość swoją wiązał z pracą naukową¹³, rzeczywistość jednak dość brutalnie te plany pokrzyżowała¹⁴. Karierę tę ocenić należy bowiem jako

ku niepodległości zakończy się jeszcze dotkliwszą klęską i zniszczy do szczytu życie narodu, unicestwi wszelkie nadzieje na jakąkolwiek autonomię” – W. Karpiński, M. Król, *Włodzimierz Spasowicz*, [w:] *Sylwetki polityczne XIX wieku*, Kraków 1974, s. 99.

⁹ J. Stefański, *op. cit.*, s. 329.

¹⁰ W. Karpiński, M. Król, *op. cit.*, s. 99.

¹¹ „Romantyzm polityczny potępiał, ale uwielbiał literaturę polskiego romantyzmu, świetnie pojmował jej znaczenie dla umocnienia narodowej odrębności, właśnie za to ją cenił, że uniemożliwiła na zawsze tej odrębności utratę”, W. Karpiński, M. Król, *op. cit.*, s. 100.

¹² M. Jankowski, *op. cit.*, s. 91.

¹³ W 1857 r. rozpoczął pracę w charakterze tzw. privat-docenta na Uniwersytecie Petersburskim. W Katedrze Praw Cywilnych Królestwa Polskiego wykładał w języku polskim obowiązującą w Królestwie procedurę cywilną. W tym samym roku objął Katedrę Prawa Karnego. W 1860 r. został profesorem nadzwyczajnym. Zob. bliżej: M. Jankowski, *op. cit.*, s. 40–41.

¹⁴ Jak pisze M. Paszkowska: „sam Spasowicz uważał, że jego rzeczywistym powołaniem była profesura i wielokrotnie utyskiwał na zły los, który zmusił go do rozstania się z katedrą uniwersytecką” – *eadem*, *Działalność pedagogiczna Włodzimierza Spasowicza w latach 1857–1864. Starania o katedrę prawa karnego w Szkole Głównej*, „Studia Iuridica” 1995, t. XXIX, s. 87.

przedwcześnie przerwana, a więc niespełniona¹⁵, jednak nie z uwagi na własne ograniczenia intelektualne Spasowicza, ale z powodu szeroko pojętych względów światopoglądowych (z punktu widzenia władz carskich przyczyny te można nazwać nieprawomyślnością uczonego). Bezpośrednim powodem zamknięcia przed Spasowiczem drogi do służby państwowej była negatywna ocena *Podręcznika prawa karnego* jego autorstwa¹⁶. Oceny tej dokonała, specjalnie w tym celu powołana przez Aleksandra II, komisja, która uznała podręcznik za „odznaczający się bardzo szkodliwym nastawieniem” i zaleciła odsunięcie jego autora od działalności pedagogicznej. W konsekwencji 24 grudnia 1864 r. zwolniono Spasowicza ze służby w ministerstwie oświecenia, zamykając mu możliwość pracy w służbie państwowej¹⁷.

Niejako z konieczności (będąc usuniętym ze służby państwowej, mając stosowną wiedzę oraz wykształcenie i chcąc działać w obrocie prawnym) wybrał więc – dającą pewną samodzielność i niezależność od władz państwowych – karierę w palestrze¹⁸. Trzeba podkreślić, że możliwość w miarę niezależnego działania w palestrze rodziła się w Cesarstwie Rosyjskim dopiero po wprowadzeniu reformy sądowej z 1864 r., dzięki której ewoluowała pozycja adwokata¹⁹.

¹⁵ Poczynania Spasowicza na niwie naukowo-universyteckiej przedstawia: M. Jankowski, *op. cit.*, s. 51–76; M. Paszkowska, *op. cit.*, s. 87–98.

¹⁶ Inną przyczynę opuszczenia pracy na uczelni przez Spasowicza podaje H. Konic, który wskazuje na rezygnację uczonego (a właściwie porzucenie obowiązków profesorskich) z powodu niepokojów studenckich z 1862 r. – *idem*, *Włodzimierz Spasowicz*, *Gazeta Sądowa Warszawska* 1906, nr 44, s. 675. Podobnie A. Redzik, T.J. Kotliński, *Historia Adwokatury*, Warszawa 2014, s. 100. Autorzy podają jednak rok 1861 jako datę rezygnacji Spasowicza z katedry uniwersyteckiej. Sam Spasowicz w napisanej przez siebie przedmowie do pamiętnika Tadeusza Bobrowskiego używa sformułowania: „Usunięty zostałem ze służby w zawodzie profesorskim”, co świadczy wyraźnie o tym, że nie była to dobrowolna decyzja uczonego, T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 1, Warszawa 1979, s. 35.

¹⁷ Pomimo tego praca Spasowicza wywarła niezaprzeczalny wpływ na dalszy rozwój rosyjskiej nauki prawa karnego – zob. bliżej: M. Paszkowska, *Zarys dziejów rosyjskiej nauki prawa karnego do początku XX wieku*, [w:] G. Bałtruszajtys (red.), *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, Warszawa 2000, s. 247 i n.

¹⁸ Karierę adwokacką Spasowicza, opisywanego jako „króla adwokatury”, „gwiazdy adwokatury” czy „najwybitniejszego adwokata w Cesarstwie Rosyjskim”, przybliżyła m.in.: M. Jankowski, *op. cit.*, s. 77–89; J. Kocznr, *Włodzimierz Spasowicz*, *Palestra* 1960, nr 2 (26), s. 53–56; K. Pol, *op. cit.*, s. 270–274. Doczekał się on również uznania ze strony F. Dostojewskiego, który pisał o nim w *Braćmiach Karamazow* jako o „królu adwokatów”, A. Redzik, T.J. Kotliński, *op. cit.*, s. 23. Postać Spasowicza i jego zasługi dla palestry opisują wszystkie liczące się opracowania dotyczące historii adwokatury polskiej, jak np.: A. Kiszka, Z. Krzemiński, R. Łyczywek, *Historia adwokatury polskiej*, Warszawa 1995 czy powoływana wcześniej *Historia Adwokatury* autorstwa A. Redzika i T.J. Kotlińskiego.

¹⁹ A. Redzik, T.J. Kotliński, *op. cit.*, s. 97–98. Szeroko o warunkach prowadzenia działalności adwokackiej w Imperium Rosyjskim przed wprowadzeniem ustawodawstwa z 1864 r. A. Korobowicz, *Reforma sądowa w Królestwie Polskim 1875/76 roku a kwestia organizacji adwokatury*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie*. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej, Warszawa 1996, s. 119 i n.

Właśnie z działalnością adwokacką Spasowicza, którą rozpoczął w 1866 r., wstępując w szeregi petersburskiej palestry, związany jest jeden z obszarów jego aktywności *pro publico bono*²⁰. Swoją działalność obrończą traktował bowiem nie tyle jako wykonywaną pracę, ale jako służbę publiczną. Jak pisał o nim inny znakomity adwokat, Henryk Konic: „A nie odmawiał nikomu swej pomocy i rady prawnej, gdy ten, kto się do niego zwracał, na tę opiekę zasługiwał”²¹. Spasowicz z powodu znakomitych przemówień obrończych²² w najgłośniejszych procesach politycznych²³, w których występował²⁴, darzony był niewątpliwym uznaniem i szacunkiem zarówno ze strony prawników i intelektualistów polskich i rosyjskich, jak i całego społeczeństwa. W działalności adwokackiej bronił poglądu, wyrażonego w swoim *Podręczniku prawa karnego*, dotyczącego obrony przestępcy politycznego jako osoby działającej z pobudek, które ją częściowo uniewinniały. Jednak nie ograniczał się tylko do uczestnictwa przed sądami w sprawach politycznych. „W licznych sprawach o przestępstwa prasowe Spasowicz dotykał delikatnych materii granic zniesławienia, oszczerstwa za pośrednictwem prasy, dyfamacji. Rozpatrywał poszczególne przypadki naruszenia prawa na tle szerszego problemu wolności wypowiedzi. Broniąc zasad tolerancji religijnej, występował przeciwko narzucaniu wyznania ludziom prostym, prześladowaniu sekciarzy, krępowaniu nauki”²⁵. Czasami w trakcie kariery adwokackiej podejmował się obronę w sprawach, w których ciężar dowodów jednoznacznie przemawiał przeciwko oskarżonym, powodując, iż w oczach społeczeństwa stawali się oni skazanymi jeszcze przed wydaniem prawomocnego wyroku. W takich przypadkach, poza przygotowaniem argumentów merytorycznych w celu przekonania sądu, adwokat musiał zmierzyć się jeszcze z presją opinii publicznej. Na tym polu Spasowicz także radził sobie znakomicie. Świadczy o tym choćby sprawa A.J. Palma – byłego naczelnika banku – oskarżonego o „roztrwonienie” 14 tysięcy rubli w papierach wartościowych złożonych w banku i o podrobienie dokumentów w celu ukrycia swego czynu (oszustwo). Zeznania świadków nie były korzystne dla oskarżonego, który przyznał się do roztrwonienia pieniędzy, ale zaprzeczał oszustwu. Spasowicz w mowie obrończej starał się obalić zarzut oszustwa i domagał się łagodnego wyroku dla swego klienta. Po zakończeniu przemowy Spasowicza publiczność, niezadowolona z argumenta-

²⁰ Działalność obrończą oceniać bowiem należy szeroko – jako działalność świadczoną dla dobra publicznego (dla ogółu społeczeństwa).

²¹ H. Konic, *op. cit.*, s. 675.

²² Stałą wówczas praktykę stanowiło drukowanie i ogłaszanie najlepszych mów obrończych. Poza innymi celami niewątpliwie służyło to także rozpowszechnianiu dobrej sławy danego obrońcy.

²³ Spasowicz był odważnym obrońcą polskich i rosyjskich rewolucjonistów. Zob. bliżej: K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, *op. cit.*, s. 272–273.

²⁴ M.in. bronił w 1884 r. przed Wojskowym Sądem Wojennym w Cytadeli warszawskiej, wraz z innymi wybitnymi adwokatami – Franciszkiem Nowodworskim i Adolfem Suligowskim – członków „Wielkiego Proletariatu”.

²⁵ M. Jankowski, *op. cit.*, s. 85.

cji adwokata, zaczęła „głośno sarkać tak, iż surowo napomnianą została przez prezydującego”. Adwokat osiągnął swój cel, gdyż wyrok, który został wydany, nie był surowy²⁶.

Obok działalności obrończej²⁷ wiele czasu poświęcał pracy organizacyjnej w adwokaturze rosyjskiej. Wykorzystując autorytet, którym cieszył się w sądownictwie, starał się wzmocnić i skonsolidować wewnętrznie środowisko adwokackie.

Ważne miejsce w ocenie działalności *pro publico bono* Spasowicza zajmuje jego aktywność dobroczynna. Jako nauczyciel akademicki, często wygłaszał odczyty, z których dochody przeznaczal na powiększenie kasy studenckiej, interweniował w sprawach stypendialnych (zwłaszcza studentów polskich)²⁸. Zaproponował m.in. zmianę ustawy stypendialnej z 1845 r. w kierunku liberalizacji przepisów dotyczących stypendiów dla studentów polskich, wobec których zasady ich przyznawania były znacznie bardziej rygorystyczne niż wobec Rosjan²⁹. Ponadto na tzw. wolnym uniwersytecie prowadził wykłady publiczne, z których dochody przeznaczano na wsparcie finansowe profesorów i studentów. Co więcej, z własnego majątkułożył znaczne kwoty na cele dobroczynne i stypendia dla młodzieży polskiej. W czasie pobytu nad Newą³⁰ czynnie wspierał mieszkających tam Polaków, dzięki czemu w piśmiennictwie określa się go mianem „moralnego i materialnego opiekuna kolonii polskiej w Petersburgu” i „rzecznika sprawy polskiej”³¹.

Z uwagi na swoją rozległą wiedzę i bardzo szerokie zainteresowania³² Spasowicz częstokroć zapraszany był do wygłaszania odczytów, głównie z dziedziny literatury, prawa, historii i polityki, a także mów rocznicowych czy wspomnień po znanych postaciach kultury. Dochody z odczytów przeznaczal na cele dobroczynne³³ – szczególnie na rzecz Towarzystwa Dobroczynności w Warszawie³⁴. Spasowicz był także jednym z „dobrodziejów” Zakładu Poprawczego w Studzieńcu³⁵. M. in. za jego pieniądze zbudowano

²⁶ Zob. bliżej: *Kronika z Cesarstwa. Sprawa A. J. Palma*, Gazeta Sądowa Warszawska 1873, nr 8, s. 63.

²⁷ Działalność ta przysporzyła mu spory majątek, za pomocą którego Spasowicz realizować mógł inne cele np. dobroczynne czy kulturalne.

²⁸ Sam, będąc studentem, angażował się w bezpłatną pomoc koleżeńską dla kandydatów na studia, pomagając im w przygotowaniach do egzaminu z historii, F. Nowiński, *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832–1884*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 95.

²⁹ Zob. bliżej: *ibidem*, s. 124.

³⁰ Większość dorosłego życia spędził w Petersburgu, na starość przeprowadził się do Warszawy.

³¹ K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, *op. cit.*, s. 275.

³² Analiza prac literackich Włodzimierza Spasowicza dostarcza dowodów jego świetnej znajomości literatury polskiej, rosyjskiej, angielskiej i niemieckiej. Jak podkreśla J. Kocznur: „Spasowicz zajmował się m.in. twórczością Mickiewicza, Wyspiańskiego, Puszkina, Lermontowa, Szekspira, Schillera i Goethego; poza tym w pismach jego znajdujemy także prace i artykuły poświęcone twórczości Syrokomli, Pola, Weyssenhoffa, Daniłowskiego, Berenta, Żeromskiego i Staffa”, *idem*, *op. cit.*, s. 52.

³³ K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, *op. cit.*, s. 275; J. Stefański, *op. cit.*, s. 330.

³⁴ Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności – założone w 1814 r. z inicjatywy hr. Zofii Zamoyskiej z Czartoryskich – mające za cel budowę przytułków i opiekę medyczną nad ubogimi.

³⁵ Pierwszej w Królestwie Polskim placówki wychowawczo-poprawczej dla nieletnich przestępców. Zakład utworzony został przez Towarzystwo Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych, a jego otwarcie nastąpiło w dniu 14 maja 1876 r. Wychowankowie podzieleni byli na 15-osobowe grupy,

jeden z domków dla wychowanków – tzw. domek literatów³⁶. Swoimi działaniami podejmowanymi w celu udzielenia pomocy biednym i potrzebującym dał się poznać jako pracujący społecznie oraz finansujący akcje społeczne filantrop.

Wykorzystując swoje zainteresowanie i troskę o dobro społeczeństwa, Spasowicz pozwalał sobie również na pewne wywody filozoficzno-moralizatorskie. Niedługo po odsunięciu go od pracy uniwersyteckiej ukazała się jego praca *Teoria rozwoju czyli jak rozwijają się pojęcia prawne*, w której sformułował pogląd, iż „na całym społeczeństwie i na każdym obywatelu z osobna ciąży moralny obowiązek udoskonalenia form życia społecznego i wcielania w nie idealnych pojęć prawdy, dobra i sprawiedliwości”³⁷.

Z perspektywy historycznej chyba jeszcze donioślejsza³⁸ od działalności dobroczynnej wydaje się jego aktywność i zasługi położone na polu kultury³⁹. Spasowicz był bowiem działaczem kulturalnym i niestrudzonym organizatorem polskiego i rosyjskiego życia literackiego. Bywając dość często w Warszawie, razem z przyjaciółmi przyczynił się do powstania bardzo zasłużonego dla kultury polskiej czasopisma „Ateneum”⁴⁰, które wychodziło w latach 1876–1901 i początkowo całkowicie finansowane było przez Spasowicza⁴¹. Oprócz tego w 1882 r. w Petersburgu, wspólnie z Erazmem Piltzem⁴² założył polski tygodnik polityczno-społeczny „Kraj”, który „był bodaj najważniejszym i naj-słynniejszym czasopismem polskim w ówczesnym imperium rosyjskim”⁴³. Formalnie redaktorem tygodnika był Erazm Piltz, jednak faktycznie czasopismem kierował Włodzimierz Spasowicz, który również finansował jego wydawanie⁴⁴. Redakcja „Kraju”

z których każda wraz ze swoim wychowawcą zajmowała oddzielny, tylko dla niej przeznaczony domek. Taką grupę nazywano oddziałem lub rodziną, a wychowawcę – ojcem rodziny.

³⁶ Zob. bliżej: K. Pol, *Walenty Miklaszewski*, [w:] *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000, s. 330.

³⁷ K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, *op. cit.*, s. 270.

³⁸ Z punktu widzenia oceny działalności *pro publico bono* Spasowicza.

³⁹ Wybór przez Spasowicza działalności kulturalnej nie był przypadkowy. Wiązał się z jego poglądami politycznymi charakteryzującymi się ugodową postawą wobec władz carskich oraz niechęcią do idei podejmowania przez Polaków walki zbrojnej. W oczach Spasowicza działalność społeczno-kulturalna stanowiła najlepszy środek dla utrzymania, a nawet stopniowego rozszerzenia autonomii ziem polskich.

⁴⁰ Było to czasopismo pozytywistów poświęcone problemom literackim i naukowym. Szerzej na temat tego periodyku: Z. Kmieciak, *Czasopismo Ateneum 1876–1901*, Warszawa 1984; S. Milewski, *Palestranci i Redaktorzy*, [Włodzimierz Spasowicz] *Mecenas miesięcznika „Ateneum”*, Palestra 1999, nr 11, s. 40–41; S. Milewski, A. Redzik, *Themis i Pheme. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 2011, s. 128.

⁴¹ Początki działalności redakcyjnej Spasowicza sięgają jednak lat 1857–1859, gdy w środowisku Polaków w Petersburgu zaczęło wychodzić polskie czasopismo „Słowo”. Do jego redagowania włączył się również Włodzimierz Spasowicz. Zob. bliżej: K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz*, *op. cit.*, s. 266. Następnie w 1866 r. uczestniczył w założeniu jednego z najpoważniejszych czasopism rosyjskich „Wiestnik Jewropy”.

⁴² Erazm Piltz (Pilz), pseudonim Scriptor, Swojak (ur. 1851, zm. 1929) – publicysta i działacz polityczny.

⁴³ S. Milewski, A. Redzik, *op. cit.*, s. 26. Publikowali w nim m.in. wybitni literaci i prawnicy polscy: Henryk Sienkiewicz, Maria Konopnicka, Eliza Orzeszkowa, Józef Ignacy Kraszewski i Aleksander Kraushar, Władysław Leopold Jaworski.

⁴⁴ Zob. bliżej: J. Stefański, *op. cit.*, s. 331.

wspierała materialnie ubogich studentów polskich kształcących się w Petersburgu, gromadząc i rozdzielając fundusze, które napływały od darczyńców. Zasiłki dla studentów przyznawała specjalnie w tym celu powołana komisja, w której zasiadał również Włodzimierz Spasowicz⁴⁵.

Przy okazji omawiania dokonań Spasowicza w obszarze kulturalno-społecznym odnotować warto, iż brał on udział w zakładaniu i organizowaniu wielu zrzeszeń i stowarzyszeń jak choćby Towarzystwa Prawniczego czy petersburskiego Stowarzyszenia Literackiego⁴⁶. Był więc działaczem społecznym, którego aktywność skierowana była na zaspokajanie potrzeb wszystkich obywateli Cesarstwa (Polaków jak i Rosjan). Ponadto, jak zauważył K. Pol, Spasowicz „ogłaszał szereg artykułów w obronie narodowości i kultury polskiej, ale zarazem przyczyniał się wydatnie do popularyzacji kultury obu narodów. Wymownym tego przykładem była słynna rozprawa z 1887 r. *O Mickiewiczu i Puszkynie przed pomnikiem Piotra Wielkiego*”⁴⁷. Kiedy w 1898 i w początkach 1899 r. kolonia polska w Moskwie przygotowywała się do obchodów setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza, zwrócono się z prośbą do Spasowicza o wygłoszenie okolicznościowego odczytu⁴⁸. Spasowicz, pomimo nawału pracy, podjął się tego zadania, jednak przygotowane przez niego dwa odczyty, z powodu „trudności cenzuralnych”, nie doszły do skutku. Udało mu się natomiast wygłosić, i to z wielkim powodzeniem, podobne odczyty w Charkowie – w środowisku miejscowej inteligencji⁴⁹.

Włodzimierz Spasowicz, będąc wolnym od obowiązków natury rodzinnej⁵⁰, prowadził bardzo pracowity tryb życia. Po przeprowadzce do Warszawy (w końcowej fazie swojego życia) nie stronił jednak od towarzystwa wybitnych przedstawicieli świata nauki, kultury i sztuki z Królestwa, Galicji, Wielkopolski i Śląska. Do historii przeszły słynne „wieczorne środy u Spasowicza”, kiedy to jego mieszkanie stawało się centrum życia społeczno-kulturalnego stolicy. Podczas tych spotkań podjęto wiele wartościowych inicjatyw, jak choćby utworzenie, z inspiracji samego Spasowicza, koła warszawskich członków krakowskiej Akademii Umiejętności⁵¹.

⁴⁵ Zob. bliżej: F. Nowiński, *op. cit.*, s. 196–197.

⁴⁶ K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 275.

⁴⁷ *Ibidem*

⁴⁸ W celu propagowania kultury polskiej w społeczeństwie rosyjskim wystąpienie miało się odbyć właśnie w języku rosyjskim.

⁴⁹ Zob. bliżej: J. Pregerówna, *Z korespondencji Włodzimierza Spasowicza z Aleksandrem Lednickim (przyczynek do historii niedoszłego odczytu o Mickiewiczu w Moskwie)*, nadbitka z tomu XVII Prac Polskiego Towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu p. t. Puszkini 1837–1937, Kraków 1939, s. 68–72.

⁵⁰ Nie założył rodziny. W Petersburgu mieszkał razem ze swoim bratem Cyprianem (wyższym urzędnikiem w zarządzie telegrafów) i jego rodziną, *Stefana Holewińskiego wspomnienia*, Kraków 1998, s. 33.

⁵¹ *Ibidem*, s. 45; K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 276.

Pomimo swoich wpływów oraz autorytetu, nie wszystko jednak udało się Spasowiczowi na polu kultury zrealizować i osiągnąć. Poniósł też pewne porażki, albowiem mimo swojego zaangażowania i starań, nie udało mu się uzyskać zgody na wydawanie Encyklopedii Polskiej. Podobnie nie powiodło się stworzenie Towarzystwa Naukowego Polskiego⁵².

Obok aktywności dobroczynnej i społeczno-kulturalnej warto też wspomnieć o patriotycznej działalności Spasowicza, który pomimo jawnej niechęci do prób odzyskania niepodległości drogą walki zbrojnej, został członkiem tajnego koła konspiracji przedpowstaniowej. Jego powiązania z powstaniem styczniowym były przedmiotem śledztwa carskiej policji, która starała się ustalić związki z tym powstaniem Polaków zamieszkałych w Petersburgu. Spasowicz był jednym z podejrzanych o wspieranie powstania, dlatego też w jego mieszkaniu policja dokonała rewizji, której wyniki potwierdziły powiązania z działaczami niepodległościowymi i niektórymi przywódcami powstania⁵³.

Spasowicz, używając swoich szerokich wpływów, pomagał rodakom – załatwiał ulgi zesłańcom, dostarczał uciekinierom fałszywych dokumentów i organizował ich wyjazdy za granicę⁵⁴. Nigdy nie ukrywał sympatii do wszystkiego co polskie i wszędzie swą polskość manifestował. Jak pisał we wspomnieniach rosyjski profesor M. Kostomarov: „choć Spasowicz publicznie wypowiadał się jako przeciwnik polskich ruchów zbrojnych, to była to tylko maska, bo mieszkanie jego było udekorowane fotografiami powstańców”⁵⁵. Zresztą jeszcze w czasach studenckich dał się poznać jako patriota, uczestnicząc w tajnych spotkaniach młodzieży polskiej, podczas których czytano zakazaną literaturę, śpiewano buntownicze pieśni i dyskutowano o możliwościach uzyskania przez Polaków niepodległości⁵⁶.

Włodzimierz Spasowicz zmarł 26 października 1906 r. Bezpośrednią przyczyną śmierci była grypa. Swój spory majątek, na który składały się papiery wartościowe i posiadłość Lemieszówka w powiecie winnickim na Podolu⁵⁷, przeznaczył na cele publiczne. Tak pisał w swych wspomnieniach wykonawca jego testamentu – adwokat Stefan Holewiński: „wypłacałem największy legat, wynoszący 100 tysięcy rubli, krakowskiej Akademii Umiejętności [...] Wysłałem portret Adama Mickiewicza (pędzla Wańkowicza) do Muzeum Jego imienia do Paryża [...] Po Spasowiczu pozostała też biblioteka, składająca się z dzieł przeważnie treści prawnej i filozoficznej i literatury pięknej w ilo-

⁵² Zob. bliżej: K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 276; L. Zasztowt, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie w I połowie XX w.*, [w:] E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych (red.), *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, Warszawa 2009, s. 31.

⁵³ Zob. bliżej: K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 269.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 269; J. Stefański, *op. cit.*, s. 328.

⁵⁵ Cytuję za: K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 268.

⁵⁶ F. Nowiński, *op. cit.*, s. 98–99.

⁵⁷ Obecnie wieś na Ukrainie w rejonie kalinowskim obwodu winnickiego. Posiadłość tę nabył Spasowicz od rodziny zmarłego prawnika i ekonomisty Leopolda Jakubowskiego, T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, tom 1, Warszawa 1979, s. 367 i tom 2, s. 452.

ści około ośmiu tysięcy tomów w różnych językach. Z decyzji p. Hasfort⁵⁸ księgozbiór ten darowany został Ordynacji Opinogórskiej Krasieńskich do gmachu zbudowanego przez nią w Warszawie na Okólniku⁵⁹. W akcie ostatniej woli Spasowicz zamieścił też inne rozrządzenia testamentowe: zapisał po 10 tys. rubli na rzecz Kasy Pomocy dla Osób Pracujących na Polu Naukowym im. Józefa Mianowskiego⁶⁰ i na fundusz wsparcia dla wychowanków wyższych zakładów naukowych w Petersburgu przy Rzymsko-Katolickim Towarzystwie Dobroczynności⁶¹ oraz 120 tys. rubli na inne cele dobroczynne⁶².

Warto zastanowić się nad odpowiedzią na pytanie: skąd w tym wybitnym prawniku brała się chęć do tak szeroko zakrojonej działalności *pro publico bono*, która odrywała go przecież od wykonywanej na najwyższym poziomie pracy (początkowo naukowej, potem adwokackiej)? Otóż można stwierdzić, iż Spasowicz, człowiek niezwykle świątły, wybitny humanista, kierowany szczytnymi hasłami pozytywistycznej pracy organicznej, nie wyobrażał sobie ograniczenia się tylko do swojej praktyki zawodowej. Tkwiła w nim bowiem świadomość doniosłości i znaczenia swej wszechstronnej oraz niezwykle czynnej działalności.

Podsumowując, Włodzimierz Spasowicz to wielki działacz społeczny i kulturalny. Intelktualista pozytywistyczny, który uważał, że na rzecz utrzymania i rozszerzenia polskiej odrębności narodowej, kulturalnej i gospodarczej należy działać innymi metodami niż środki zbrojne, a jego działalność i poglądy śmiało można nazwać utylitaryzmem pozytywistycznym. Jakkolwiek z perspektywy czasu różnie oceniać można politykę ugody, której był reprezentantem⁶³, to jednak tym, co nakazuje dodatnio wspominać tę postać, poza aktywnością adwokacką i naukową, są jego zasługi położone *pro publico bono*.

⁵⁸ Alicja Hasfortowa – siostra W. Spasowicza [przyp. T.D.].

⁵⁹ *Stefana Holewińskiego ...*, s. 45–46.

⁶⁰ Instytucja ta, założona w 1881 r., stała się największą polską organizacją wspomagającą badania i wydawnictwa naukowe. Powstała w środowisku Szkoły Głównej Warszawskiej ku czci jej rektora – Józefa Mianowskiego – zob. bliżej: J. Piskurewicz, *Sto lat związków TNW z Kasą im. Mianowskiego*, [w:] E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych (red.), *op. cit.*, s. 63 i n.

⁶¹ Spasowicz, choć wyznawał religię prawosławną, był honorowym członkiem tego Towarzystwa.

⁶² K. Pol, *Włodzimierz Spasowicz, op. cit.*, s. 277.

⁶³ M. Jankowski, *op. cit.*, s. 168–173.

